

Валерій Рибалкін

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ АРАБОМОВНОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Арабська мовознавча традиція (далі – АМТ), поряд з індійською та грецькою, складає, безумовно, одну з головних лінгвістичних традицій у світі. Водночас, у провідних працях з історії лінгвістики їй незаслужено приділяється невелика кількість місця, що не відповідає пропорції до реальної важливості цієї традиції в загальному мовознавстві [наприклад, Robins 1967; Березин 1975]. З іншого боку, якщо лінгвісти, історики граматичних теорій і дослідники ісламської культури досі гідно не оцінили, наскільки цікавою і самобутньою є АМТ, це сталося, очевидно, тому, що арабісти не зуміли змусити їх усвідомити це. Поза тим, для цього необхідно виявити додатковий інтерес до знання арабської мови (АМ) і спеціалізованої літератури, щоб наблизитися до розуміння технічної термінології текстів оригінальних трактатів і щоб не сприймати їх як незрозумілу непроникну глибокодумну мішанину, так само як подбати про лінгвістичні й понятійні засоби, для осмислення концепції арабських граматистів щодо того чи іншого явища.

Спроба дати цілісне уявлення про місце мовознавчої науки в арабській культурі мусить, на наш погляд, виходити з таких основних постулатів:

1. Для будь-якого опису АМ оригінальні тексти арабських граматистів складають обов'язкове джерело, не тільки і не стільки через наявність у них багатого фактологічного матеріалу, скільки через інструментарій засобів його пояснення, що вони дають.

2. Теорії арабських граматистів, крім будь-якого порівняльно-зіставного дослідження про джерела і впливи, становлять самодостатній сюжет, гідний вивчення. Разом з тим, роботи про джерела (індійські, грецькі) і впливи (логіка Аристотеля, ісламська юриспруденція або стоїчна граматики) складають окрему спеціальну галузь. Щодо джерел, це питання, на нашу думку, полягає в тому, щоб з'ясувати, чи мало місце запозичення АМТ теоретичної структури і чи взагалі завдячує вона чимось сусіднім культурам. Дійсно, демонструючи єдність як спеціальна дисципліна, чи могла арабська граматики виробити стрункий понятійний апарат і цілісну терміносистему на порожньому місці без будь-якого аналога, або ж ця традиція має власний метод постановки проблем і їхнього вирішення. Подібне порівняння парадигми, очевидно, потребує технічного і точного вивчення аналізованої дисципліни, а не тільки простого розгляду можливих “джерел”.

3. Оскільки арабські лінгвістичні тексти є спеціальними, вони вимагають і спеціального підходу при читанні: дослідник повинен мати у своєму розпорядженні адекватні концептуальні інструменти і застосовувати той же точний науковий метод з такою ж увагою до деталей, якої вимагає аналіз сучасних лінгвістичних текстів. Нарешті, слід апріорі виходити з того, що дослідження історії лінгвістичних теорій потребує настільки ж точного й адек-

ватного опису як і інші спеціальні галузі мусульманської науки, як, скажімо, математика або юриспруденція.

4. Для того щоб зробити сутність АМТ зрозумілою сучасному читачеві, звертання за допомогою до тієї або іншої лінгвістичної теорії, розробленої протягом останнього сторіччя, може мати евристичний характер. Тільки так можна показати, як істотно різноманітні теорії можуть пояснювати одні й ті ж факти і, можливо, провести паралелі щодо методів і засобів аргументації. У цьому зв'язку сучасні лінгвістичні теорії є лише інструментом, щоб ясно і зрозуміло подати концепції, викладені в арабських текстах. Це в жодному разі не означає намір показати, що подані в них методи можуть пояснюватися в термінах тих або інших сучасних теорій. Адже очевидно, що таке "пояснення" не мало б сенсу для демонстрації самобутньої сутності АМТ.

Арабські лінгвістичні тексти, як і будь-який інший продукт людської діяльності, безперечно, повинні бути вміщені в їх історичний і соціальний контекст, і вплив цього контексту має бути належним чином оцінений. Виділити більш рельєфно цей контекст або, щонайменше, систематизувати усе відоме про нього в сучасній лінгвоарабістиці є одним з головних завдань дослідження АМТ.

Рання граматична думка до кінця II/VIII сторіччя

Загальновідомо, що першим граматичним трактатом, автентичність якого не викликає сумніву, є "Kitāb" ("Книга") Сібавейті (пом. 177/798). Ця робота, очевидно, є найбільш масштабною ранньою спробою всебічного і систематичного опису АМ на всіх рівнях (фонетика, фонологія, морфологія, синтаксис і семантика). Незважаючи на оригінальність її викладу, особливо в синтаксисі, значний обсяг і глибину розробки багатьох граматичних аспектів, ця праця вказує на можливість існування до її появи, принаймні хоч якогось викладу граматики, навіть якщо цей виклад ще не викристалізувався в автономну дисципліну.

Більшість середньовічних арабських джерел свідчить, що першим, хто "винайшов" граматику, був Абу-ль-Асвад ад-Ду'алі (пом. 69/688?) на підставі того, що ми сьогодні назвали б "особистим спілкуванням" з кузеном і зятем Пророка 'Алі б. Абі Талібом (пом. 40/660). Незважаючи на те, що таку версію сприймають деякі арабісти ще й сьогодні [Mubārak 1974, 10–37], частіше вона розглядається як легенда. Інші точки зору, можливо більш правдоподібно, пов'язують появу граматики з ім'ям Абдаллі б. Абі Ісхака (пом. 117/734), про якого повідомляється, що він нібито "розділив і виміряв граматику" (faḡa'a al-paḡwa waqāsa-hu) [Marātib 12; Fleisch 1961, 27; Talmon 1985, 128–145]. Ця інформація вказує на спробу систематичної класифікації граматичних фактів і розробки загальних правил за допомогою методу абстрактного міркування – *клясу*.

Важливим, очевидно, є не стільки заглиблення в дискусію щодо претензій різноманітних кандидатів на роль першого арабського грамматиста, скільки відтворення чіткої картини характеру дискусій, у формі яких уперше маніфестувалась граматична думка. До того ж природа цих дискусій в подальшому наклала помітний і тривалий відбиток на проблематику й специфіку її трактування наступною традицією.

За будь яких обставин усі ці дискусії зводяться до однієї значної події: переходу арабської мови з переважно усної форми, специфічної для більш-менш етнічно гомогенної спільності автохтонних носіїв, до основного письмового вжитку в межах більш комплексної і гетерогенної культурної спільноти.

Найбільш архаїчне коло питань, що дискутувались, було пов'язане з рецитацією Корану та його фіксацією для ритуальної рецитації. Більшість фігур, які асоціюються з раннім розвитком граматики й філології, згадуються у зв'язку з галуззю знань, що позначається технічним терміном *qirā'āt* ("читання", або "рецитації", мається на увазі Корану). Завданням цієї дисципліни був ретельний аналіз багатьох варіантів читання щодо їхньої відповідності записам, які зафіксували найбільш древні списки священного тексту. Ці варіанти, що зрідка мали важливі розходження в значенні, з'являлися переважно на морфо-фонологічному та морфо-синтаксичному рівнях.

Незважаючи на те, що звичайно припускалася можливість існування більш ніж одного варіанта, вважалось необхідним розрізнити "прийнятні" й "неприйнятні" прочитання, а серед перших – "загальнопоширені" й "рідкісні". Основним критерієм розмежування, крім надійності передавачів, була відповідність *kalām al-'arab* ("мовленню арабів") специфічному вжитку бедуїнами центральної Аравії в доісламський та ранньоісламський періоди.

Ще один тип дискусії був пов'язаний із збиранням і критичним осмисленням древньої поезії, що відіграла, дедалі вирішальнішу та стійку роль у становленні АМТ. Проблеми, з якими мали справу вчені, зайняті цією роботою, були в основному ідентичні тим, що пов'язані з *qirā'āt*, проте вони були значно складнішими. З іншого боку, давня поезія давала в руки вчених нескінченно більш широкі й різноманітні зразки *kalām al-'arab*, ніж Коран. У поезії більш широко вживався спеціалізований словник, рідковживані слова, складні конструкції, племінні діалектизми тощо. Водночас передавачі поезії, очевидно, були загалом менш обережні, ніж передавачі Корану. Як це звичайно трапляється в усних традиціях, вони мали більш-менш свідому тенденцію змінювати касиди, оскільки вони передавали їх; деякі навіть інтерполювали власні рядки в окремі частини вірша більш давнього поета або склали цілі фрагменти в оригінальному поетичному тексті. Величезний обсяг матеріалу і складність проблем, викликаних цією ситуацією, одночасно дає пояснення, чому корпус філологічних наук (*'ulūm al-'arabiyya*, буквально "наук арабського"), що сформував контекст, в якому започаткувалися граматичні заняття, складала, головним чином, поетична спадщина древньої Аравії. Тим же пояснюється й те, що до складу цих філологічних дисциплін включалася, крім власне граматики (*naḥw*), лексикологія (*'ilm al-luġa*), спеціалізований розділ якої був присвячений "рідковживаним словам" (*ġarīb*), а також метрика (*'ilm al-'arūd*) і навіть такі аспекти як знання відомих поєдинків і племінних війн древніх арабів (*awāḥid al-'arab*) та їхніх генеалогій (*'ilm al-ansāb*). Останні дві галузі знання були необхідні для розуміння неясних натяків на племінну ворожнечу й союзи, що часто зустрічаються в древній поезії.

Важливим формуючим чинником АМТ стала також реформа, запроваджена омейядським халіфом Абдुльмаліком б. Мерваном (роки правління:

65/685–86/705), відповідно до якої АМ стала єдиною адміністративною мовою ісламської імперії. Хоча ми й дотепер ще не маємо всебічного фундаментального дослідження тих змін у суспільстві, які спричинила така реформа в технічних і культурних методах, пов'язаних з мовою, ці зміни в будь-якому випадку були значними і багато в чому вирішальними. У довгостроковій перспективі вони проявилися в тому факті, що переписувачі (*kuttāb*), крім своєї специфічної функції адміністраторів, незабаром стали задавати тон більшості аспектів високої класичної ісламської культури. Після прийняття (певно, після деякого опору, без якого й неможливі бюрократичні кола) того, що “мовлення видатних людей” (*kalām al-ḥawāṣṣ*) повинно відповідати поданому в *kalām al-‘arab*, на противагу тому, що відбивало народне діалектне мовлення “зниженої престижності”, вони, природно, внесли вклад у підвищення соціального авторитету граматичних і філологічних занять.

Такий був контекст, у якому виникли перші прояви граматичної думки. До кінця II/VIII сторіччя, вона була вже на стадії значного прогресу, а в деяких галузях навіть встигла виробити категоріальні форми. Це стосується фонетики й метрики, які кодифікував вчитель Сібавейгі ал-Халіл б. Ахмад (719–791). Ал-Халілу належить також заслуга в розробці основних принципів арабської лексикографії, реалізованих ним у першому загальномовному глумачному словнику “*Kitāb al-‘Ayn*” (“Книга літери ‘айн”). І хоча морфо-фонологія (*taṣṭif*) і синтаксис (власне *naḥw*) у своїй закінченій канонічній формі були кодифіковані лише в IV/X сторіччі, вони також до кінця II/VIII ст. вже виробили деякі із своїх основних концепцій і методів.

Більшість арабістів відзначають дивовижно швидкий стрибок у розвитку АМТ за досить короткий відрізок часу. Протягом нього АМТ зуміла розробити і розвинути складний комплекс концепцій і прийомів. На їхню думку, такий ранній розвиток став можливим тільки внаслідок певного стороннього впливу. Цей вплив по-різному асоціювався з логікою Аристотеля [Merx 1889], ісламською юриспруденцією [Carter 1968; 1972] або граматикую стоїків [Versteegh 1977]. Така розмаїтість гіпотез свідчить про те, що ні одну з них, не можна вважати задовільною; з іншого боку, жодна з них не може бути цілком заперечена, навіть у тих випадках, коли аргументація деяких прихильників даної гіпотези, на нашу думку, часто виглядає непереконливою (наприклад, Меркса, яка постає відверто фантастичною).

Основна хиба подібного роду гіпотез полягає, по суті, в тому, що вони намагаються пояснити весь феномен АМТ як результат впливу одного чинника. На нашу думку, які б насправді не були передумови виникнення АМТ, навряд чи можна відмовити їй у тому, що вона розвинулася у самостійний оригінальний феномен. І щонайменше з цієї тезою так чи інакше згодні всі дослідники.

Від Сібавейгі до ал-Мубаррада

Хоча внесок ал-Халіла й Сібавейгі в розвиток граматичної традиції був у багатьох аспектах вирішальним, це ще не спричинило формування якоїсь визначеної канонічної моделі для граматичної теорії. По суті, така модель або цілісна теорія склалася тільки до першого десятиліття IV/X сто-

річчя. Своє перше втілення вона знайшла в трактаті “Kitāb al-uṣūl” (“Книга основ”) Ібн ас-Сарраджа (пом. 316/928). Важливість цієї події протягом тривалого часу недооцінювалась з багатьох причин, у тому числі й через те, що трактат “Kitāb al-uṣūl” було видано порівняно недавно (перше видання: Неджеф, Багдад, 1973; перевидання: Бейрут, 1985). Крім того, дослідники задовольнялись думкою про те, що Сібавейгі, фактично, вже встановив основні правила і методи граматики, в той час як внесок більш пізніх граматистів обмежувався тільки поглибленням його теорії і її викладом у більш ясній і систематичній формі або ж у виявленні нових сфер застосування цієї теорії. Настільки прямолінійне розуміння історії граматичної традиції призвело, фактично, до неправильної інтерпретації і помилкового трактування багатьох її проблем.

Фактично ж синтаксична система Сібавейгі заснована на підході, загалом цілковито відмінному від застосовуваних класичними граматистами. За оригінальністю й досконалістю “Kitāb”, поза всяким сумнівом, посідає особливе місце серед граматичних продуктів свого часу. Однак навіть побіжне знайомство з деякими збереженими трактатами періоду до IV/X сторіччя свідчить про те, що вони демонструють деякі загальні риси й тенденції, що відрізняють їх усіх разом від спадщини наступних періодів. Найбільш очевидними з них є їхня значна різноморідність у побудові, підході і навіть у термінології, так само як значна залежність від того, що можна було б назвати “філологічною” точкою зору.

Зацікавленість ранніх граматистів (на відміну від їхніх спадкоємців) полягала не у встановленні загальних правил і принципів, щоб класифікувати й аналізувати лінгвістичні факти. Вони радше досліджували й обговорювали окремі, ізольовані, специфічні факти, особливо в тих випадках, коли ці факти демонстрували якесь відхилення від більш узвичаєної поведінки класу, до якого вони належать. Типовим прикладом подібного підходу є трактат “Muqtaḍab” (“Скорочений”) ал-Мубаррада (пом. 285/898). У ньому ціла глава присвячена неправильній формі множини qisiyu від слова qaws (“лук”). За обсягом ця глава перевищує будь-яку іншу, де автор обговорює більш загальні, хоча, на нашу думку, не менш важливі проблеми, як наприклад, у випадку, коли ал-Мубаррад розглядає питання про постановку підмета в іменний відмінок у дієслівній препозиції [Muqtaḍab, I, 8–9; 39–41]. Подібний специфічний підхід, при якому різноманітні за характером і природою факти збираються разом у деякому безладді, демонструють також дві ключові граматичні праці цього ж періоду – “Ma‘āni l-Qur‘ān” (“Значення Корану”) граматиста Ал-Фарра’ (пом. 207/822), який свого часу був лідером так званої куфійської школи, і більш коротка робота з однойменною назвою учня Сібавейгі ал-Ахфаша Середнього (пом. 221/835). У зазначених однойменних трактатах – філологічних коментарях Корану – порядок і характер обговорюваних питань більш-менш підпорядковано послідовності, в якій ті чи інші мовні факти зустрічаються в священному тексті. Вони демонструють широкий діапазон інтересів, але з акцентом на лексикологію, морфо-фонологію та синтаксис (за винятком морфо-синтаксиса) і в більш поверхневому викладі. Очевидно, Сібавейгі був на той час єдиним граматистом, який продемонстрував воістину глибокий і систематичний інтерес до синтаксису.

Ця хиба канонічної теоретичної моделі не означає, звичайно, що граматичні дослідження перебували на “дотеоретичному” рівні. Фактично, граматисти систематично використовували абстрактні загальні правила й принципи при аналізі й обговоренні окремих фактів. Проте ці правила й принципи ніколи формально не декларувалися, – скоріше вони розглядалися начебто були сутністю довічного знання. Інакше кажучи, вони формували загальний інтуїтивний фон, у світлі якого граматисти підходили до лінгвістичних даних. Цей фон усвідомлювався тільки тоді, коли доводилося мати справу з якимось фактом, що потребував пояснення. Скажімо, коли *qaws*, замість формування регулярної множини за парадигмою *qawūs* (як, наприклад, *qalb/qulūb*) утворює її за нерегулярною формою – *qisiyu*. Це, природно, мусило мати якесь пояснення, якусь теорію щодо того, якою повинна бути регулярна форма множини для подібного класу іменників.

З іншого боку, неофіційні і неформальні рамки пропонували широке поле для індивідуальної імпровізації й інтерпретації; оскільки основні принципи й правила, яким підпорядковувався граматичний аналіз, систематично й експліцитно не визначалися, могли співіснувати і вважатися однаково законними і навіть еквівалентними мінімально сумісні рішення даної проблеми. Ця властивість граматичної теорії в цей період є визначальною, щоб скласти чітку картину щодо питання, яке часто обговорюється в історіографії, а саме – про суперництво й конкуренцію між басрійською та куфійською школами граматики. Фактично, чимало труднощів стосовно цієї проблеми, виникають, на нашу думку, з неадекватної оцінки змін, що сталися в АМТ на певному етапі, коли канонічна модель в граматиці була нарешті вироблена.

Філологічні й граматичні заняття спочатку зародилися й розвивалися у Басрі та Куфі – двох головних містах у нижньому Іраку, які були основними центрами вченості в ранньому ісламі, перед тим, як у середині III/IX сторіччя їх не витиснув Багдад. У цьому сенсі їх традиційно називають басрійською та куфійською “школами” граматики. Однак при цьому потрібно мати на увазі, що поняття “школа” (*maḏhab*) у класичному ісламі стосується не стільки певної теоретичної доктрини, скільки засобу передачі знання, особистому контакту між вчителем і учнем (адже тоді просто не існувало ніякого іншого шляху до знання). На такій підставі Ц. Херріса і Н. Хомського слід було б віднести до однієї й тієї ж “школи”, оскільки останній протягом деякого часу був учнем першого, цілком незалежно від їхніх теоретичних розбіжностей. Зрозуміло, граматистів однієї і тієї ж “школи” повинні об’єднувати певні загальні принципи, переконання, що відрізняли б їх від інших. Насправді, розбіжності між басрійськими та куфійськими граматистами в доканонічний період стосувалися лише специфічних аспектів загальної ситуації в граматиці, де імпліцитний і неформальний характер теорії допускав співіснування декількох потенційно суперечливих рішень або варіантів аналізу для однієї проблеми.

Фактично, цілком можливо, як це подає А. Фляйш [Fleisch 1961], тема конфлікту між двома школами була по суті вигадана. Вона, зокрема, підводила теоретичне підґрунтя під історичний факт особистої конкуренції між лідером басрійців ал-Мубаррадом (пом.285/898) та його куфійським опонентом

Са'лабом (пом.291/904), коли вони зустрілися в Багдаді. Проте важливим є те, що, коли поколінням пізніше учні ал-Мубаррада розробили канонічну модель, вони, звичайно, назвали її "басрійською". З того часу ця модель, через її експліцитний і систематичний характер, стала, природно, більш поширеною, ніж попередня, що була, фактично, однаково загальною і для Басри, і для Куфи. Надалі, багато постулатів, що колись здавалися прийнятними і законними, почали сприйматися як несумісні з новою моделлю. Найпростіший засіб зробити їх "нешкідливими" полягав у тому, щоб приписати їх "куфійській школі", діяльність якої на той час фактично вже припинилася. З цього погляду існувала принципова асиметрія між здогадно басрійським або куфійським матеріалом: у той час як точки зору басрійців сприймалися як упорядкована організована система, куфійський підхід, навпаки мав вигляд випадкового поєднання окремих деталей, з яких було важко реконструювати струнку, логічно послідовну систему. Очевидна причина полягає в тому, що вони, ймовірно, зовсім і не ставили за мету домогтися подібної системності або . Відмова від визнання цього принципового моменту часто вводить арабістів в оману. Саме це спонукало їх давати характеристику куфійським граматастам як стійким прихильникам мовного вжитку, заснованого на отриманих від "передавачів" лінгвістичних даних (*samā'*). На відміну від куфійців, басрійців характеризували як послідовних прихильників "аналогії" (*qiyās*) та "раціоналізації" мови. За будь-яких обставин, такі твердження, на нашу думку, не стосуються якоїсь історичної школи, що існувала, або реальної тенденції в межах АМТ. Вся ця дискусія з приводу "шкіл" являє собою тільки "офіційну" інтерпретацію, вигадану більш пізніми граматастами. Самі ж вони, так або інакше, розглядали і *samā'*, і *qiyās* як неподільні компоненти будь-якої граматичної теорії. Це, звичайно, не означає, що література, присвячена "спірним питанням" між двома "школами", повинна ігноруватися як безвідносна легенда; навпаки всі обговорення, що мали місце в межах граматичної традиції, важливі, оскільки вони можуть проливати світло на теоретичні проблеми, що мають в АМТ глибокі корені. З іншого боку, було б помилковим сприймати такий матеріал, ніби він має стосунок до історично встановленого сюжету, пов'язаного з цими протиріччями, і відповідно намагатися реконструювати з нього обидві "доктрини", що нібито існували в аналізованій період.

Кодифікація граматики в IV/X сторіччі

Як зазначалося, останні роки III/IX сторіччя характеризувалися, якщо говорити про граматику, суперництвом між ал-Мубаррадом і Са'лабом. Остаточний тріумф першого призвів до стійкого єднання в граматичних колах: принаймні, протягом одного сторіччя всі найважливіші граматики були або учнями ал-Мубаррада, або учнями його учнів. Звичайно, це не виключало деякої особистої конкуренції, але все ж призвело до усвідомлення граматастами причетності до загальних норм і поглядів, що втілювались у неофіційному, але впливовому граматичному "істеблїшменті". Ця принципова єдність посилювалася тією обставиною, що заняття філологією й граматиною, які до цього періоду були обмежені вузьким колом спеціалістів, уперше виявилися в кон-

такті з більш широким культурним контекстом, усередині якого АМТ повинна була визначити власний специфічний статус і функцію.

Однією з найбільш важливих характеристик цього контексту була роль, яку в ньому відігравала грецька філософська традиція (*falsafa*). На той час вона досягла в халіфаті свого апогею в суспільному впливі і деякою мірою претендувала на культурну гегемонію. Цей новий чинник поставив усіх граматистів у скрутне становище. З одного боку, *falsafa* могла надати їм більше інтелектуальних стимулів: вона пред'являла нові, більш високі стандарти до будь-якої наукової дисципліни взагалі, одночасно пропонуючи нові можливості для задоволення цих стандартів, виробила власну систему для аналізу висловлень, логіки, що могло б дати граматистам можливість свіжого погляду на природу мови, так само як надати в їхнє розпорядження нові концепції та методи, які вони могли б із користю застосувати у власній галузі.

Але, з іншого боку, трудність полягала в прийнятті вихідних засад, що лежали в основі інтересу філософії до мови. Для філософа, мова була важливою лише як засіб, інструмент для універсальних істин, що вимірюються логікою, відповідно до принципів, що були, природно, універсальними, а не частковими, як у мові. Окремо взяті ідіоми, типу арабської, грецької або перської мови, виступали тільки як умовні, несуттєві форми, в яких виражалися універсальні істини. Граматика, яка вивчала лише визначений реквізит цих ідіом (на противагу вивченню філософією універсальних властивостей), неминуче обмежувалася поверхневою, несуттєвою “формою” висловлень (*lafz*), у той час як саме логіка могла б досліджувати їх суттєве, універсальне “значення” (*ma'nā*). В цих межах філософи були готові сприйняти граматику як науку, подібно до того, як вони сприйняли специфічно ісламські дисципліни – законодавство і богослов'я. Проте якщо спеціалістів цих галузей знань сприймали як таких, що належать до обмеженої еліти свого співтовариства, то реальною єдиною елітою в “абсолютному”, універсальному значенні, були лише філософи.

Отже, граматисти були готові сприйняти усе, що їм пропонувала *falsafa*, тільки на рівноправних умовах, без зниження їх власного соціального статусу до рівня “провінційного” виду еліти порівняно з філософами, а також за рішучої переоцінки всіх культурних цінностей, що визначила б їхній дисципліні належний високий статус. Оскільки філософи заявляли, що *kalām al-'arab* була лише однією серед багатьох інших мов, це означало, що все багатство і широта знань, накопичені поколіннями граматистів і філологів через спостереження за багатьма мовними фактами, були тільки вправами в короткозорому педантизмі, і що арабська племінна традиція, на якій це знання було засноване, – це лише місцевий фольклор, далекий від того, щоб асоціюватися з будь-яким образом високої загальної культури.

Реакція граматистів на упереджене ставлення мала вираження в двох різноманітних, але взаємодоповнюючих формах. З одного боку, була розпочата робота по кодифікації граматики, наданню їй вигляду систематичної описової теорії, заснованої на прозорих загальних правилах і принципах таким чином, щоб кожний специфічний клас фактів був точно передбачений у належному розряді й місці. Цей аспект роботи граматистів в сучасних текстах

називається “методичним” (від араб. *uṣūl* “основи, принципи, правила, закони, методи”). З іншого боку, граматисти спробували у привабливій і доступній формі роз’яснити сучасним користувачам (особливо тим, хто мав схильності до *falsafa*) деякі складніші поняття, що демонстрували їх погляд на *kalām al-‘arab*, для того, аби показати, що їхня дисципліна має не тільки практичне застосування, але й могла б відкривати широкі обрії високих теорій. Такий спосіб викладу, який досі не відрізнявся від описового рівня, звичайно називався “мотивованим” (від араб. *‘ilal*, “причини”, або “пояснення”). Проте, в обох випадках, отримуючи вигоду з ресурсів нового культурного контексту, граматисти були однаково обережними, щоб залишатися в межах, установлених традицією. По суті, найбільш технічний рівень граматики (тобто процедура й категорії, використовувані в описі й аналізі лінгвістичних даних), який визначав сутність системи, практично продовжував не піддаватись “грецькому впливу”.

Вищезгаданий підхід *uṣūl* спочатку в систематизованому вигляді продемонстрував улюблений учень ал-Мубаррада Ібн ас-Саррадж (пом. 928) у його “*Kitāb al-uṣūl*” (“Книга основ”). У цьому зв’язку даний трактат став першим, де точно сформульоване принципове розходження між двома різними рівнями граматичного аналізу – *uṣūl* і *‘ilal*. Система, яку Ібн ас-Саррадж розробив для класифікації фактів і тлумачення мовних проблем, заснована на принципі “поділів” (*taqāsīm*), який він, як вважають, запозичив з логіки. Цю дисципліну протягом деякого часу він студіював у видатного філософа свого часу ал-Фарабі (пом. 950). Але фактичні критерії, на яких ґрунтуються ці “поділи”, належать до типово граматичної традиції. Перший, найбільш загальний, засновано на трикомпонентній парадигмі класифікації частин мови, яка виходить із того, що будь-яке слово обов’язково є або іменником, або дієсловом, або часткою. Головний розділ книги присвячено тривідмінковому іменнику. Якщо він є в іменному відмінку, це може бути або *mubtada’* (підмет) іменного речення, або *ḥabar* (предикат), або *fā‘il* (суб’єкт дії) дієслівного речення, або замітник суб’єкта, коли дієслово перебуває в пасивному стані, або тому, що його статус формально прирівнюється до такого. Аналогічний підхід послідовно застосовується до знахідного і родового відмінків іменника, потім – до дієслова, і, нарешті – до частки.

У такий спосіб теоретично передбачено будь-який можливий випадок і він розглядається в передбаченому місці трактату. Крім того, старанно розроблена Ібн ас-Сарраджем система класів, підкласів і їхніх подальших підрозділів чітко демонструє ієрархічні зв’язки між граматичними категоріями і класами граматичних фактів. Безумовно, це стало значним практичним вдосконаленням: виклад будь-якого питання можна було знайти у відповідному параграфі, де викладалися дані, дослідження і думки, що стосуються цього питання; також у межах теорії ясно і чітко демонструвався точний ієрархічний статус категорії, виражений її місцем у книзі. Така реорганізація, що здається на перший погляд формальною, у деяких випадках спричинила до важливих наслідків на теоретичному рівні. Наприклад, той факт, що підмет (суб’єкт) дієслівного речення виявився поруч із темою і предикатом іменного

речення в межах класу іменників, на які впливає *pominative*, міг привернути увагу граматистів до того спільного, що складало цю подібність. Це призвело до перегляду концепції предикації, яка раніше залишалася другорядним аспектом граматичної теорії. Такий процес, що почався в “*Kitāb al-uṣūl*”, знайшов логічне завершення в оригінальній реконструкції ал-Астарабаді (пом. /1287) куфійського методу аналізу іменного речення.

Як уже відзначалося, система, що розробив Ібн ас-Саррадж, з незначними змінами або варіантами пізніше стала загальною нормою для всіх класичних трактатів. Проте перш, ніж у філологічних осередках склалося до неї таке доброзичливе ставлення знадобився певний час. Хоча “*Kitāb al-uṣūl*”, безумовно вплинув на багато граматичних трактатів свого періоду, деякі з них продовжували демонструвати інші підходи до викладу граматичних фактів, тяжіючи до класифікації “*Kitāb*” Сібавейті, хоча й без проникнення в її сутність.

Щодо мотивованого підходу (*‘ilal*), очевидно, він стимулював протягом аналізованого періоду появу важливих творів, більшість з яких продовжують залишатися недоступними для нас. Можливо, тільки два з них є винятком: “*al-Idāh*” (“роз’яснення”) аз-Заджджаджі (пом. 340/951) та “*al-Ḥaṣā’iṣ*” (“Властивості”) Ібн Джінні (пом. 392/1002). Хоча ці дві роботи дуже різні, вони засновані на ідентичних вихідних передумовах: а) розроблена АМТ граматична теорія не тільки здатна адекватно описати мовні факти, але й пояснити, чому вони такі; б) висока спроможність граматики до такого пояснення є наслідком всеосяжних порядку, гармонії й раціональності, які унікально характеризують *kalām al-‘aḡab*, на протипагу іншим людським ідіомам. Ці ідеї часто тлумачились неправильно і спотворювались, сприймаючись як місцевий фольклор, який хіба що ілюстрував своєрідність “арабського менталітету” (яким би він не був), ніби щось невідповідне будь-якому розумінню серйозного “наукового” підходу до лінгвістичних фактів. Така оцінка є загалом поверхневою і заснованою на досить наївному позитивізмі. Фактично, претензії арабських граматистів з цього приводу слід розглядати як вираження в межах специфічного культурного контексту того, що в будь-якій граматичній теорії як аксіому необхідно сприймати ту обставину, ніби мова є не випадковим накопиченням випадкових непов’язаних між собою фактів, а становить упорядковане ціле.

Адекватна оцінка такого підходу арабських граматистів зміцнює загальне відчуття того, що, розмірковуючи над змістом порядку й гармонії у своїх спеціальних галузях, мовознавці, які належали до різних часів і різних інтелектуальних традицій, виявляють приховані глибокі паралелі в поглядах на непов’язані між собою явища. На матеріалі АМТ це найкраще виражено в трактаті “*al-Ḥaṣā’iṣ*”.

Дану роботу, що відбиває переважний інтерес автора до морфо-фонології, можна читати в різноманітних ракурсах. Вона написана у формальному, декоративному стилі, що контрастує з простою прозою, яка звичайно використовувалась в технічних трактатах (з граматики або з інших дисциплін). Такий стиль, очевидно, мав на меті задовольнити тодішні стандарти “вишуканої літератури” (*adab*), поєднавши інформативність з наданням інтелектуаль-

ного задоволення. “Al- Naṣā’iṣ” поділено на глави, кожна з яких присвячена питанню, стосовно граматичної методології або епістемології; у розгляді кожного питання Ібн Джінні старанно уникає застосування систематичного або вичерпного підходу, що виключався правилами жанру, який допускав лише наліт педантизму. Водночас автор намагається відстоювати свою точку зору, докладно досліджуючи й обговорюючи широкий спектр питань для того, аби кожне з них проливало своє специфічне світло на головну тему і допомагало побудувати загальну картину. Застосовуючи такий підхід, Ібн Джінні демонструє чудову віртуозність; він використовує ту ж лінію доказів та інструментарій аргументації, що й класичні арабські поети в пошуках нових метафор і несподіваних оригінальних ракурсів для відображення заданої теми.

На перший погляд, подібний виклад матеріалу може здатися складним, навіть недоречним; докази Ібн Джінні можуть виглядати показними або прямо софістичними, але уважне читання переконує і цей спосіб викладу в стилі барокко є глибоко істотним. І коли, як стверджує Ібн Джінні, загальний порядок і гармонія, що відчують арабські граматисти в *kalām al-‘arab*, дійсно властиві цій мові, а не привнесені в результаті їхньої діяльності, кращий спосіб зробити цей порядок і гармонію очевидними полягає в тому, аби приймати за вихідний пункт будь-яке довільно обране питання або клас фактів і дозволяти собі керуватися внутрішньою логікою мови. І, навпаки, підхід, що класифікує факти й пояснення у тверді категорії й підкатегорії, застосований у “*Kitāb al-uṣūl*”, був би в такому випадку набагато менш ефективним, оскільки затінив би те, що для Ібн Джінні складає найбільш чарівну особливість *kalām al-‘arab* – загадковий зв’язок кожного класу фактів із всіма іншими, навіть якщо одні категорії цих зв’язків (зокрема ті, на яких побудовані дидактичні граматиками) помітні безпосередньо, а інші можуть бути виявлені лише допитливими спеціалістами.

“Al-Naṣā’iṣ”, безумовно, демонструє найбільш оригінальне й важливе трактування полемічних сюжетів, що виникали між арабськими граматистами й елліністичними філософами. Серед таких особливо яскраво постає засвідчена розбіжність у поглядах Сібавейгі та ас-Сірафі (903–979) стосовно того, що в *kalām al-‘arab* більш доречним є дослідження не її універсальних властивостей (єдиний аспект будь-якого індивідуального мовлення, в якому була зацікавлена *falsafa*), а її найбільш специфічних рис [Margoliouth, 1905; Mahdi, 1970, 51–83]. Дещо пізніше такі дебати, здається, втратили гостроту й актуальність: *falsafa* як інтелектуальна традиція поступово перейшла із суспільної сцени до свого роду “андеграунду”, в той час як багато її аспектів (особливо логіка) знайшли місце в новому культурному ісламському контексті, викликаному зміцненням сунітських цінностей у другій половині V/XI сторіччя. Але в аналізований період *falsafa* відіграла вирішальну роль у розвитку АМТ, – не стільки в плані безпосереднього впливу, скільки за рахунок установлених нею нових гносеологічних стандартів і виклику, кинутого граматистам.

Зрілість і виродження АМТ (V/XI–X/XV сторіччя)

За винятком лінгвістики тексту й граматичної семантики, цей період не характеризується радикальним розвитком АМТ. Головна її зацікавленість

полягала в консолідації й збереженні успіхів, досягнутих філологами IV/X сторіччя. В багатьох аспектах була дороблена і поліпшена канонічна модель, уведена в обіг Ібн ас-Сарраджем; деякі положення були розроблені й викладені більш чітко й систематизовано, але фундаментальні положення ніколи не піддавалися сумніву.

Тут АМТ вступила, так би мовити, у свою найбільш традиційну фазу, якщо під традицією розуміти безперервність, цілісність, більший сенс у накопиченні й зберіганні знання, ніж у пошуках і прагненні до виявлення нових підходів і розуміння. Цей дух (який, між іншим, проникав у більшість аспектів ісламської цивілізації, особливо тих, що виражалися засобами арабської мови) виявлявся, наприклад, у факті, що найбільш поширеним і звичним видом інтерпретації граматичної теорії стало створення коментарів (*šarḥ*) на вже існуючі роботи або компіляція стислих викладів, витягів (*talḥīṣ*, *muḥtād ṣar*), доповнень і т.ін. Іноді той самий автор міг писати і скорочення, і коментар. Прикладом можуть бути дві роботи Ібн Гишама (пом. 761/1359) – “*Šarḥ Qatr an-nadā*” (“Краплини роси”) і “*Šarḥ šazarāt az-žahab*” (“Золоті зернятка”). У більш пізні часи писалися коментарі на коментарі; вони звичайно називалися *hasiya* (“примітки, приписки на полях рукопису”) – супракоментарі, або коментарі другого порядку (на противагу першому коментарю), *ta‘līq*, *ḥāṣiya ‘alā-l-ḥāṣiya* – глоси, або коментарі наступних порядків тощо.

Дещо раніше (IV/X ст.) принаймні, два добре відомих коментарі були написані на “*Kitāb*” – один ас-Сірафі (пом.368/979) і один ар-Руммані (пом.384/994), в той час як Ібн Джінні написав дуже коротке резюме з морфології “*Ṭaṣṭīf al-mulūki*” (“Королівська морфологія”), відоме головним чином, через коментар Ібн Я‘иша (пом. 643/1245) “*Šarḥ al- mulūki*”. Новим у цей пізніший період стало те, що більшість резюме писалися із свідомим розрахунком на наступний коментар, без якого первісний твір у деяких випадках був фактично незрозумілим. Такою, зокрема, є дидактична віршована поема Ібн Маліка (пом. 672/1273) “*al-Alfiyya*” (“Тисячовірш”) – можливо, один з найчастіше коментованих творів в історії АМТ, поряд з іншим аналогічним трактатом Ібн Аджуррума “*Aḡuḡūmiyya*”.

Повсюдне поширення “конспективно-коментаторського” прийому, природно, зміцнило однорідність традиції. Звичайно, коментатор завжди міг висловлювати свою незгоду з того чи іншого питання, але оскільки загальна система стала більш закінченою й досконалою, всі можливі вирішення даної проблеми були розроблені разом з аргументами “за” і “проти” кожного рішення. Єдиний вихід, що залишався коментатору для того, щоб не погодитися з автором певної позиції, полягав у тому, щоб сприйняти іншу точку зору третього автора. Крім того, найбільш фундаментальні постулати теорії (трикомпонентна парадигма частин мови, функції іменних флексій і т.ін.) були погоджені раз і назавжди і не могли піддаватися сумніву.

Це обмежувало творчий потенціал граматистів у пошуках нових рішень. В цей період їм залишалися лише широкі можливості для формального удосконалення. Автори скорочень були зайняті пошуками найбільш чітких

і точних формулювань, загальних правил, які не залишали б місця для можливих заперечень. Вони всіляко намагалися уникнути надмірності, яка могла б негайно викликати критику. Коментатори старанно аналізували формулювання, усіяло демонструючи як повно і вичерпно вони залучили всі дані, уникли непослідовності й надмірності. По кожній позиції доказу докладно й серйозно обговорювалися всі можливі заперечення, включаючи й ті, що сьогодні видаються нам цілком наївними або недоречними. З іншого боку, багато важливих моментів згадувалося між іншим, у формі стислих натяків, оскільки автор вважав їх зрозумілими, ніби читач уже був знайомий з ними.

Написані в цей час трактати можна розглядати, в певному сенсі, як найбільш показове вираження традиції. Деякі з них, як от “*Šarḥ al-Mufaṣṣal*” Ібн Я‘иша, “*Šarḥ al-Kāfiya*” ал-Астарабаді, “*Muḡnī-l-Labīb*” Ібн Гишама, коментарі на “Алфіййу” Ібн Акиля (пом. 769/1367), Ібн Гишама й ал-Ашмуні (пом. 900/1494), трактат ас-Суюти (пом. 911/1505) “*Ḥam‘ al-hawāmi‘ Šarḥ Ḥam‘ al-ḡawāmi‘*” ще використовуються як нормативні підручники для навчання традиційної граматики на університетському рівні в арабських і мусульманських країнах і пропонують найбільш доступний вступ до цілісної АМТ. Оскільки вони містять найповніший всебічний і точний опис мови, прийнятний на сьогоднішній день, до них часто звертаються і лінгвісти, що досліджують нормативну АМ.

На перший погляд, ці роботи можуть сприйматися як обтяжливе повторення. Таке враження, однак, не тільки неточне, а й вводить в оману. Однією з характеристик теорії, розробленої АМТ, є її надзвичайна послідовність і систематичність. Тому докладний розгляд конкретного питання був значною мірою визначений наперед розмаїтістю рішень, прийнятих в інших аспектах теорії, найчастіше значно віддалених від вихідного питання, і очевидно непов’язаних з ним. В такій ситуації подібні зв’язки, не встановлені в окремому творі, можуть бути запропоновані й простежені в різноманітних трактатах, які часто по-різному висвітлюють одне й те саме питання. Відтак, найкращим засобом отримати точне уявлення щодо трактування будь-якого питання в АМТ є знайомство з розділами, присвяченими цьому питанню, в багатьох трактатах. У більшості випадків труднощі, які піднімає один автор, можуть бути вирішені випадковим зауваженням, що зробив інший. Підходячи до текстів АМТ з таких позицій, можна швидко зрозуміти, що вони не повторюються, а доповнюють один одного, являючи собою інтегровану сукупність.

Останнім визначним арабським граматистом, що яскраво відбив зазначену специфіку АМТ, вважається полігістор ас-Суюти (пом. 911/1505). Хоча його роботи і сповнені консервативного духу, він зберігає спроможність проникнення в суть основних теоретичних положень, що живили класичну теорію. Після нього АМТ поступово стала набором готових рецептів вже змертвілої теорії. Відродження дев’ятнадцятого сторіччя (*nahda*), що проходило під гаслом “здорового глузду” в ім’я спрощення, продовжувало лише зберігати ці рецепти, відокремлюючи їх від споконвічних теоретичних коренів. Ця версія традиції, що давно виродилася, і дотепер служить підґрунтям для навчання граматики АМ, що використовуються у більшості арабських країн.

ЛІТЕРАТУРА

- Алпатов В. М.* "1990. О сопоставительном изучении лингвистических традиций (к постановке проблемы)". ВЯ. 1990, № 2, 13–25.
- Ахеледиани В. Г.* Арабское языкознание средних веков // История лингвистических учений. Средневековый Восток. Ленинград, 1981, 53–95.
- Березин Ф. М.* История лингвистических учений. Москва, 1975.
- Īdāh.* Az-Zaġġāġī, Abū-l-Qāsim ‘Abdarrahmān b. Ishāq. Al-Īdāh fī ‘ilal an-naħw // Taħqīq M.al-Mubāarak. Ṭab‘a 2. Bayrūt, 1979.
- Uṣūl.* Ibn as-Sarrāġ, Abū Bakr M.b.as-Sarī. Kitāb al-uṣūl fī-n-naħw // Taħqīq ‘Abd al-Ḥusayn al-Fatī. Mġld.1, an-Naġaf, 1973; Mġld.2, Baġdād, 1973. Ṭab‘a 2: Bayrūt: Mu’assat ar-Risāla, 1985.
- Carter M. G.* A Study of Sībawaihi's Principles of Grammatical Analysis. Diss. Univ. of Oxford, 1968.
- Carter M. G.* Les Origines de la grammaire arabe // Revue des Etudes Islamiques. 1972, № 49.
- Ḥaṣā’iṣ.* Ibn Ġinnī, Abū-l-Faḥ ‘Uṣmān. Al-Ḥaṣā’iṣ // Taħqīq M.A.an-Naġġār. Ṭab‘a 3. Al-Qāhira, 1986–1988. 3 mġld.
- Fleisch H.* Traité de philologie arabe. Tome I. Préliminaires, phonétique, morphologie nominale. Beirut, 1961.
- Mahdi M.* Language and logic in classical Islam // Logic in classical Islamic culture. Wiesbaden, 1970.
- Margoliouth D. S.* The discussion between Abū Biṣr Mattā and Abū Sa’id al-Sīrāfī on the merits of logic and grammar // Journal of the Royal Asiatic Society. 1905.
- Ma’āni.* Al-Farrā’, Abū Zakariyyā Yahyā b. Ziyād. Ma’āni l-Qur’ān // Taħqīq A.Yūsuf Naġātī, M.‘Alī an-Naġġār wa-‘Abd al-Fattāh Ismā’il Šalabī. Al-Qāhira, 1955–1972; Ṭab‘a 2: Bayrūt: ‘Ālam al-kutub, 1980.
- Marātib.* Abū-ṭ-Ṭayyib, ‘Abd ar-Rahmān b. ‘Alī al-Luġawī. Marātib an-naħwiyyīn // Taħqīq M. Abū-l-Faḍl Ibrāhīm. Al-Qāhira: Dār an-Nahḍa, 1954.
- Merx A.* Historia artis grammaticae apud Syros. Lipsiae. 1966² (Nendeln).
- Muqtaḍab.* Al-Mubarrad, Abū-l-‘Abbās M.b.Yazīd. Kitāb al-Muqtaḍab // Taħqīq M.‘Abd al-Ḥālīq ‘Uḍayma. Al-Qāhira: Dār at-Tahrīr, 1965–1968.
- Mubāarak M.* An-Naħw al-‘arabī. Bayrūt, al-Qāhira. 1974.
- Robins R. H.* A short history of Linguistics. London and Harlow: Longmans Green. 1979²
- Talmon R.* "Who was the First Grammarian? A New Approach to an Old Problem". ZAL, 1985.
- Versteegh C.* Greek Elements in Arabic Linguistic Thinking. Leiden, 1977. E. J. Brill. (Series: Studies in Semitic Languages and Linguistics, No VII). XI, 243 p.

